
УДК 81'42

ТАРАС ШЕВЧЕНКО У ПРОСТОРІ САНКТ-ПЕТЕРБУРГА

13–17 травня 2014 року в Бібліотеці Російської академії наук (м. Санкт-Петербург) відбувся XIV Міжнародний семінар «Тарас Шевченко і його петербурзьке оточення (до 200-річчя від дня народження)». Традиційно з вітальним словом до учасників семінару звернувся директор Бібліотеки РАН д. пед. н., професор В.П. Леонов. У відкритті семінару взяв участь генеральний консул України у Санкт-Петербурзі Ю.Д. Шевченко. Прозвучали вітання директора Інституту літератури НАНУ акад. М.Г. Жулинського, директора Інституту української мови НАНУ проф. П.Ю. Гриценка, директора Національного музею Тараса Шевченка проф. Д.В. Стуса, другого Президента України (1994–2004) Л.Д. Кучми. Колектив Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка подарував Бібліотеці РАН «Шевченківську енциклопедію», унікальний науково-довідковий проект, який загалом вмішуватиме понад 6500 статей, присвячених життю і творчості великого Кобзаря. Фонд Бібліотеки РАН поповнився Російсько-українським словником (серія «Академічні словники», 2010–2013), підготованим співробітниками Інституту української мови НАНУ.

У вітальному слові директора Інституту української мови НАНУ доктора філологічних наук, професора П.Ю. Гриценка зокрема йшлося про те, 2014 рік проголошено ЮНЕСКО роком Тараса Шевченка. Шевченкознавство має тривалу історію, але на кожному новому етапі розвитку науки універсум Кобзаря постає щоразу в нових вимірах. Невичерпність художнього світу Тараса Шевченка лишається однією з найактуальніших тем наукового й мис-

© А.Ю. ПОНОМАРЕНКО, 2014

тецького буття українців. Величезний шевченкознавчий доробок, яким пишається гуманітаристика України і зарубіжжя, не має кордонів, тому з неослабною увагою й повагою українська наукова громада стежить за вагомими здобутками Петербурзької школи шевченкознавства. Відомо, що творча особистість Шевченка значною мірою формувалася в культурному просторі Санкт-Петербурга, тому кожна нова наукова знахідка російських дослідників сприяє цілісному осмисленню «трудів і днів» Кобзаря. Шевченківський рік і шевченківський семінар засвідчують збереження найкращих академічних традицій співпраці між Україною та Російською Федерацією. Людство, яке «шукає в геніях себе», завжди звертатиметься до пророчих текстів Шевченка, бо в них — і розмисли про весь світ, і розмова з кожною людиною.

Після відкриття семінару у БАН відбулася презентація виставки, присвяченої 200-річчю Шевченка, основу якої склала колекція книг, що до 1930 року належали до фондів Слов'янського відділення Бібліотеки, нині — Слов'янського фонду БАН. Загалом експозиція охоплює 126 видань. Насамперед це прижиттєві видання поета, найповніше представлено видання 1860 року: «Кобзар» (що вийшов друком за матеріальної підтримки Платона Смиренка), видані окремими книжечками поеми «Катерина», «Тарасова ніч», «Гамалія», балада «Тополя» і «Псалми Давидові», останнє прижиттєве видання Шевченка «Букварь южнорусскій» (СПб., 1861). Окремий розділ виставки присвячено працям Т.Г. Шевченка в журналі «Основа» (1861-1862 рр. тут було надруковано частини «Кобзаря», уривки із «Щоденника», листи, п'єсу «Назар Стодоля»). Ще за життя Шевченка з'являються переклади його творів. На виставці представлено книги, видані польською, болгарською, чеською і білоруською мовами. Колекція книг Слов'янського фонду візуалізує і малярський доробок Шевченка у виданнях початку ХХ століття: «Малюнки Шевченка» (1911–1914); «Власноручні офорти Т. Шевченка» (1913), «Тарас Шевченко як маляр» (1914). Основну частину виставки «Спадщина Т.Г. Шевченка у Слов'янському фонді БАН» завершують книги, видані в кінці 1920-х рр. Це окремі томи академічного видання — «Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Під загальною ред. акад. С. Єфремова» (Київ, УАН, 1927-1929), а також серія праць, видана Науково-дослідним інститутом імені Шевченка в Харкові.

Доповіді учасників міжнародного наукового форуму згруповано навколо таких тематичних домінант: світова велич українського генія, оточення Тараса Шевченка і Санкт-Петербург, світоглядний аспект творчості Кобзаря, мовотворчість Шевченка: історія і сучасна рецепція. Загалом у семінарі взяли участь понад 60 учасників з України та Російської Федерації, серед них 11 докторів та 35 кандидатів наук. У складі української делегації були науковці та освітяни з Києва, Черкас, Бердичева, Ніжина.

Інститут української мови НАНУ вперше виступив співорганізатором міжнародного шевченківського семінару, за сприяння в організа-

ції заходу колектив Інституту було відзначено подякою «Української національно-культурної автономії Санкт-Петербурга» (президент — професор В.Ю. Тегза).

Завідувач відділу стилістики та культури мови ІУМ доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАНУ С.Я. Єрмоленко у доповіді «Міжкультурний діалог у мовотворчості Тараса Шевченка» зазначила, що рівень освіченості й міжкультурної комунікації вимірюється передусім лексичним запасом, словником, яким оперує мовець. За стереотипною характеристикою Т. Шевченка як «народного поета» часто не бачать, не відчувають існування феномену Кобзаря як високоосвіченої, висококультурної людини свого часу. А втім, різноматична лексика, власні й загальні назви, зафіксовані в його поетичних текстах, російських повістях, у «Щоденнику», свідчать про глибоке знання Шевченком світової культури в її часовому й просторовому вимірах. Щоб пізнати, відчутти реалії цієї культури, сучасний читач має звертатися до енциклопедій, історичних джерел. Явище міжкультурної комунікації простежуємо і в діалогах персонажів, виведених у російських повістях, і в оцінних монологах, якими рясніють різножанрові й різномовні тексти Т. Шевченка.

Кандидат філологічних наук, завідувач кафедри прикладної лінгвістики факультету журналістики Національного університету «Одеська юридична академія» М.М. Мамич, проаналізувавши так звані шевченківські номери громадсько-політичного журналу «Жінка» (до 90-х років ХХ ст. «Радянська жінка»), відзначила, що в різних публікаціях різних авторів-журналістів у різні часи найчастотніше акцентують увагу на *мотиві* домівки й саду; *мотиві ставлення поета до материнства, матері Катерини Якимівни, рідних сестер Ярини та Марійки*. Спостережено, що чи не вперше саме наприкінці ХХ століття *заговорили* про мотив самотності у творчості й особистому житті Шевченка: «Сторінки інтимної лірики й листування поета засвідчують, що 1860 рік виявився найдраматичнішим в особистому житті Тараса Григоровича. Важко було усвідомлювати та погодитись із думкою, що доведеться доживати самотному, без родини та вірної дружини. Засмучений самотністю, він ладний був одружитися, за його іронічним висловом, «хоч би на чортовій сестрі». Ці болючі настрої поета віддзеркалились у його творах» («Жінка», 1995, №3).

Важливу прагматичну функцію, пов'язану з формуванням думки читачів журналу про внутрішній світ Кобзаря, виконують наведені цитати з його листування. Це документальне підтвердження концептуального змісту реконструйованої індивідуальної, особистісної ціннісної картини світу Шевченка. Так, у статті «Вечір провів у своєї милої..» («Жінка», 2011, №3) читаємо: *«Приїхавши до Петербурга, Шевченко не забував, листувався з Максимовичем і продовжував захоплюватися його дружиною: “Коли б така у мене була жінка — повинчався б та й умер». В одному з листів Тарас Григорович нагадував: «Вельми і вельми шановная і*

любая моя пані Мар'є Васильєвно!.. А ви, мабуть, уже і забули мою просьбу? То я ж вам нагадаю. Я вас просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві! А то як ви не ожените, то й сам Бог не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині». У цих рядках якась особливо гірка жартивливість, а ще більше — пророча приреченість, бо ж так і сталося...

Доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови ІУМ НАНУ С.П. Бибик наголосила на тому, що науковий семінар у Санкт-Петербурзі — це вшанування Кобзаря не лише як Пророка, Філософа, але й як Людини з особливим даром бачити й живописати пензлем і словом. У своєму виступі вона провела паралель між тими мотивами, що вже названо, і їхнім частковим втіленням саме на початку 40-х років ХІХ століття у полотні «Селянська родина» (1843 р.). Вже до «Селянської родини» була «Катерина», «Тополя», де однією з домінантних є тема-мотив батьківства, були поезії «Думка», «На вічну пам'ять Котляревському», «Н. Маркевичу» та ін., де чітко простежується мотив сирітства, душевного болю самотньої людини. Відповідно до конкретно-чуттєвих символічних образів картини актуалізовано мовно-естетичні знаки у творчості поета-художника. Один із них — **хата**: *Садок вишневий коло хату./ Хрущі над вишнями гудуть.* Нагадає ще рядки із поезій 40-х років: *Хатки біленькі — мов діти в білих сорочках; хатина, неначе дівчина, стоїть на пригорі; Чи єсть у бога люте зло./ Що б у тій хаті не жило?/ А хату раєм називають!/ Не називаю її раєм./ Тії хатиночки у гаї/ Над чистим ставом край села./ Мене там мати повила/ І, повиваючи, співала./ Свою нудьгу переливала/ В свою дитину... В тім гаю./ У тій хатині, у раю./ Я бачив пекло тощо.*

Зорові образи **матері**, пишної і вродливої, мов достигла калина, українки у червоних очіпку, плахті й чоботях, що як жар горять, та старого **батька** зіставлено з народнопісенним словесним образом: *Породила мати сина/ В зеленій діброві./ Дала йому карі очі/ І чорнії брови; Коло його стара мати/ Сидить на ослоні; Біленька хаточка. Сидить / Неначе й досі сивий дід / Коло хатиночки і бавить / Хорошеє та кучеряве / Своє маленькеє внуча. / І досі сниться, вийшла з хати / Веселая, сміючись, мати, / Цілує діда і дитя; Обізвався старий батько:/ «Чого ждеш, небого?».*

Підкреслено, що мотив сирітства завуальований у полотні «Селянська родина» в образі бездомного собаки, якого зображає Шевченко не на одній картині: *З собаками, мій синочку/ Кохайся надворі!; Сирота-собака має свою долю./ Має добре слово в світі сирота;/ Його б'ють і лають, закують в неволю./ Та ніхто про матір на сміх не пита.*

Ще один важливий фрагмент — дід-козак, що сидить на призьбі. Він пам'ятає Україну вільною, адже був гайдамакою, запорожцем, сам виборював цю святую волю. Пізніше у поемі «Сон» постануть такі рядки: *З хатини видно Україну/ І всю Гетьманщину кругом./ Під хатою дідусь сивенький/ Сидить, а сонечко низенько/ Уже спустилось над Дніпром./ Сидить, і дивиться, і дума./ А сльози капаять... „Гай-гай!.. —/ Старий промовив. — Недоуми!/ Занапали божий рай!.. / Гетьманщина!..”.* Отже, у

своїй картині митець показав неперервну тяглість поколінь козацького роду, освітлену поривами до свободи й щастя. А стан щастя в Кобзарі здебільшого вербалізується в образі сонця: *Сльози висохли, пропали,/ Сонце просіяло.*

Кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, директор наукової бібліотеки Ж.В. Марфіна у своєму виступі наголосила на тому, як у поетичній творчості Тарас Григорович Шевченко втілює споконвічний ідеал українського народу — родинність зв'язків, силу національних релігійних і патріотичних, повсякденно-побутових традицій.

Ведучи оповідь, Шевченко в епічних творах нанизує фактично рефлексивно усно-розмовні, народнописенні семантико-синтаксичні структури, повсякденно-побутову фразеологію — вони органічні в його мовомисленні, вкорінені у глибини пам'яті як мовообрази українського народного буття. Уже в поезіях петербурзького періоду усно-розмовні висловлення передають ставлення до батьків, до їхніх думок, переконань, а ширше — до традицій взаємин, носіями яких вони є в українських сільських родинях шевченківських часів: *Не слухала Катерина/ Ні батька, ні неньки./ Полюбила москалика,/ Як знало серденько; Кличе мати вечеряти./ А донька не чує;/ Де жартує з москаликом,/ Там і заночує.* Те саме спостерігаємо й у стереотипізованих характеристиках поведінки батьків, зокрема матері, яка не питає доньки про її особисті наміри, як-от: *Минув і рік, минув другий/ Козака немає;/ Сохне вона, як квіточка, — / Ніхто не питає./ «Чого в'янеш, моя доню?» — / Мати не спитала,/ За старого, багатого/ Нищечком єднала; Не слухала стара мати./ Робила, що знала;/ Все бачила чорнобрива,/ Сохла і мовчала.*

В одному з уривків із поеми «Катерина» доповідачка зацентувала увагу на тому, як Шевченко-поет передає утрадиційнену жестову та словесну поведінку. Наприклад, мати в поемі «Катерина» знає, що дівчина має певного часу виходити заміж (*Коло його стара мати/ Сидить на ослоні,/ За сльозами ледве-ледве/ Вимовляє доні:/»Що весілля, доню моя?/ А де ж твоя пара?/ Де світилки з друженьками,/ Старости, бояре?*). У складній ситуації матері важко зробити вибір: вона то проклинає дитину (*Проклятий час-годинонька,/ Що ти народилась!*), то виражає у пестливих номінаціях, народнописенних означеннях і ніжне ставлення до доньки, якій як жінка співчуває (*Доню моя, доню моя,/ Цвіте мій рожевий!/ Як ягодку, як пташечку,/ Кохала, ростила/ На лишенько... Доню моя,/ Що ти народила?..; Доню моя, доню моя,/ Дитя моє любе!*). Як берегиня традицій, мати і ословлює у характерних обрядових кліше найбільший біль — не буде кому поховати старих батьків, прибрати могилу (*А хто ж мою головоньку/ Без тебе сховає?/ Хто заплаче надо мною,/ Як рідна дитина?/ Хто посадить на могилі/ Червону калину?/ Хто без тебе грішну душу/ Поминати буде?*).

Доповідь кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника відділу стилістики та культури мови ІУМ Т.А. Коць «Тарас

Шевченко і становлення літературної норми» присвячено аналізу впливу Т. Шевченка як мовної особистості на формування літературного зразка. Особливу увагу звернено на тенденції розвитку граматичної системи мови, функціонування варіантів. На основі порівняльного аналізу історичних і сучасних граматики простежено зміни на фонетичному і морфологічному рівнях. Шевченкове слово кваліфіковано як еталон живої народної мови першої половини ХІХ століття, який, завдяки глибокому осмисленню національних, соціальних і загальнолюдських категорій та максимально доступній формі, об'єднав національний простір і став фундаментом для утвердження нового літературного стандарту.

Кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови ІУМ Г.М. Сюта доводить, що в сучасній поетичній мові як вербалізованому типові національної мовної свідомості Шевченкові цитати — це функціонально-стилістичні коди, що засвідчують активну присутність текстів і мінітекстів Кобзаря у мовомисленні українців. Шевченкові цитати вживаються у текстах різних жанрів і стилів (художніх, публіцистичних, наукових, епістолярних, сакральних), у розмовно-побутовій комунікації. Їх семантико-стилістичне, естетичне, аксіологічне навантаження залежить від традиції слововжитку, від рівня культурного досвіду комунікантів (авторів і читачів, співрозмовників тощо), а також від сприйняття й оцінювання новими поколіннями. Водночас актуальність висловлень Т. Шевченка як інтертекстуально навантажених текстотвірних одиниць зберігається на всіх етапах становлення національної поетичної і — ширше — літературної мови.

На пленарному засіданні міжнародного семінару прозвучала доповідь кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника відділу стилістики і культури мови ІУМ НАНУ А.Ю. Пономаренко «Тарас Шевченко у сучасних підручниках з української мови для загальноосвітніх навчальних закладів». На основі багатоаспектного дослідження фактичного матеріалу було зроблено висновок про вдалу різноаспектну й дидактично виправдану репрезентацію шевченкознавчого матеріалу на сторінках підручників для 9 класів ЗНЗ. Підручники з української мови для 9 класу було обрано до аналізу, оскільки саме в цьому класі за нині чинними програмами творчість Тараса Шевченка системно вивчається в курсі української літератури, а його суспільно-політична роль — у курсі історії України. Така «наскрізна» шевченківська проблематика якнайкраще сприяє реалізації міжпредметних зв'язків у навчальному процесі. Досвід радянського підручникотворення також засвідчив пильну увагу до шевченківського та шевченкознавчого контенту. Час ревізії і рефлексії над мовною нормою (С. Єрмоленко) нині збігається з часом ревізії і рефлексії над сучасним підручником з рідної мови. Молоде покоління має збагнути: мова — живий організм, який розвивається за своїми законами і дуже чутливий до суспільно-

політичних змін. Коли історія мови «оживе» в підручнику в подіях та іменах, тоді вона закарбується й у свідомості учнів. Доповідь А.Ю. Пономаренко викликала жваву дискусію і обмін думками щодо можливих шляхів удосконалення піручникотворчого процесу в Україні та Російській Федерації.

Відповідальний секретар журналу «Українська мова» ІУМ НАНУ, кандидат біологічних наук О.Г. Задорожний зосередив увагу на шевченкознавчій проблематиці на сторінках журналу «Українська мова». У 2014 році шевченківська рубрика буде репрезентована в усіх числах видання. Серед дослідницьких пріоритетів сучасних мовознавців (авторів часопису) — філософія мови Тараса Шевченка (С. Єрмоленко), семантика і прагматика пауз хезитації в поетичних творах Т. Шевченка (Ф. Бацевич), лінгвокогнітивні механізми цитації (Г. Сюта), лінгвокультурний типаж «козак» в українському художньому дискурсі ХІХ століття (Т. Сукаленко).

Оприлюднення результатів шевченкознавчої науково-дослідної роботи співробітникам ІУМ НАНУ вдалося поєднати з вирішенням пошукового завдання. Як з'ясувалося під час роботи над шевченкознавчим проектом відділу стилістики та культури мови, у збірнику статей до 125-ліття з дня народження Тараса Шевченка¹ в усіх примірниках видання, наявних в українських бібліотеках, з ідеологічних міркувань було вилучено сторінки 66 — 105, і навіть у змісті зафарбовано рядок із прізвищем автора і назвою публікації. Звернення до Інституту літератури НАНУ підтвердило відсутність у державних наукових книгозбірнях «неосвяченого» радянською цензурою збірника. За сприяння співробітників Бібліотеки РАН у її фондах вдалося виявити повний текст цього відомого видання. Беззастережно відкраяна пильним цензором стаття «Шевченко і російська література» належала літературознавцеві Борису Якубському, професору Київського інституту народної освіти, якого вважають одним із основоположників соціологічного методу в літературознавстві. Нині із цією публікацією можна ознайомитися і в Україні.

Під час семінару було представлено низку українських і російських шевченкознавчих проєктів. Художник Василь Братанюк (м. Санкт-Петербург) запропонував мистецьку візію «трудів і днів» Кобзаря і презентував серію написаних до 200-річчя українського поета картин «Шевченківський Петербург»: «Кобзар серед друзів», «Вінчання», «Повернення», «Думи». Голова оргкомітету міжнародного семінару Тетяна Лебединська підготувала кишеньковий довідник про шевченківський Санкт-Петербург. Специфіка цього видання в тому, що читач має змогу ознайомитися із сучасним виглядом будівель чи вулиць, пов'язаних із долею Шевченка у Північній Пальмірі, та їх архівними фото ХІХ сто-

¹ Тарас Шевченко. Збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814 — 1939. — К.: Вид. КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 1939.

ліття. Кожний учасник семінару отримав у подарунок унікальний календар «Шевченківський Петербург», який дає багатоаспектне уявлення про місця, пов'язані з життям, творчістю і вшануванням пам'яті Тараса Шевченка у Санкт-Петербурзі. Каталог-довідник «Тарас Шевченко у філателії» — проект Олександра Караневича, голови Бережанського клубу «Колекціонер». В.Ю. Тегза, д. мед. н., професор Санкт-Петербурзької військово-медичної академії, голова «Української національно-культурної автономії Санкт-Петербурга» презентував книгу до 100-річчя від дня народження шевченкознавця П. Жура.

Уявлення про петербурзький вимір універсуму Кобзаря та його художнього світу доповнили оглядові екскурсії до Меморіального музею в Академії мистецтв, до місця першого поховання Т. Шевченка на Смоленському православному цвинтарі та інших шевченківських місць Північної Пальміри.

Ангеліна ПОНОМАРЕНКО (м. Київ)

Статтю отримано 09.06.2014

Angelina Ponomarenko

Kyiv

TARAS SHEVCHENKO IN ST. PETERSBURG SPACE

Мовна мозаїка

КРЕМЕНЧУЧАНИ — КРЕМЕНЧУЦІ — КРЕМЕНЧУКІВЦІ

Жителів міста Кременчука досі називають *кременчужани*, тобто російською назвою. А як іменувати їх українською мовою? Можливі три назви, утворені за допомогою суфіксів **-ан/-анин** (*кременчучани* (форма множини), *кременчучанин* (форма чоловічого роду)); **-ц'/-ець** (*кременчучці* (форма множини), *кременчучець* (форма чоловічого роду)); **-івц'/-івець** (*кременчуківці* (форма множини), *кременчуківець* (форма чоловічого роду)). Усі вони відповідають словотвірній нормі. Вибираючи одну з них, потрібно зважати на прозорість її зв'язку з назвою міста, традицію вживання, милозвучність вимови тощо. Найтісніше пов'язані з назвою міста форми *кременчуківці*, *кременчуківець*, бо до їхнього складу цілком уходить основа **кременчук-**, але вони громіздкіші для вимови через нарощену зліва на суфікс **-ц'/-ець** структурну прокладку **-ів-**. У форм *кременчучці* *кременчучець* такої структурної прокладки немає, що спричинило чергування звука /к/ твірної основи з /ч/, що трохи затемнило структурний зв'язок із назвою міста та зробило не зовсім милозвучною їхню вимову. Форми *кременчучани*, *кременчучанин* так само мають чергування звуків /к/ — /ч/, але вони легші для вимови, ніж *кременчучці*, *кременчучець*, до того ж суфікс **-ан/-анин** широко вживався в українській мові для утворення назв жителів. З огляду на подані характеристики трьох суфіксальних назв рекомендуємо іменувати жителів міста Кременчука *кременчучани* (форма множини), *кременчучанин* (форма чоловічого роду), *кременчучанка* (форма жіночого роду).

Катерина Городенська